

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE BİR İŞLEV SÖZCÜĞÜ: *KOŞA*

A FUNCTION WORD IN OLD UYGHUR: *QOŞA*

Gündoğan ALPAY^{*ID}

Öz

Eski Uygur Türkçesi devri çok sayıda tercüme, uyarlama veya özgün nitelikli tarihî Türkçe metinle zengin bir edebiyata sahiptir. Bu metinlerin genel olarak IX. yüzyıldan XIV. yüzyılın sonuna kadar uzanan geniş bir zaman diliminde meydana getirildiği kabul edilmektedir. Bu zengin dil malzemesi, doğal olarak, tarihî metinlerde tespit edilebilen ancak hâlâ köken, yapı, işlev, anlam, kullanım vb. bakımlardan bulanık nitelikte olan ve Türklük bilimini meşgul eden birtakım hususları da beraberinde getirmektedir.

Eski Türkçe alan yazını çerçevesinde, bugüne kadar yapılan metin neşri çalışmalarında *koşa* formunun geçtiği cümlelerin aktarılmasında birtakım tutarsızlıkların olduğu ve işlev sözcüğüne devreyle ilgili dilbilgisi çalışmalarında müstakil olarak yer verilmediği görülmektedir. Türkçenin Eski Uygur Türkçesi devrini takip eden diğer tarihî veya çağdaş dönemlerinde tanıklanabilmesine rağmen sözü edilen işlev sözcüğüne Eski Uygur Türkçesi alan yazınında yer verilmemesi, formun tarihî Türk dilinin kimi alanlarındaki tanıklıklarının gözden kaçırıldığına işaret etmektedir.

Bu çalışmada şimdiye kadar ilgili alan yazınında müstakil olarak ele alınmamış olan *koşa* formu, tespit edilebilen örnekler çerçevesinde incelenmiş; işlev sözcüğünün kategorik değeri ve dilbilgiselleşme süreci ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun sonucunda *Totenbuch*, *Abitaki* metinleri ve *Berliner Turfantexte XIII'te Suvarnaprabhāsottama-Sūtra* adıyla yer alan, *Altun Yaruk Sudur*'dan günahların kefareti üzerine V. bölümden kopyalanan şiir formulu bir fragmanda örneklerine rastlanan *koşa* formunun 'ile, ile birlikte' anlamıyla Eski Uygur Türkçesi işlev sözcüğü envanterine dâhil edilmesi gerektiği teklif edilmiştir. Bunun yanı sıra *koşanın*, Eski Uygur Türkçesi metinlerini tarihlendirmede kullanılabilecek bir söz varlığı unsuru olduğu ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, dilbilgiselleşme, işlev sözcüğü, edat, *koşa*

Abstract

The Old Uyghur period is distinguished by a rich literary tradition, encompassing numerous translated, adapted, or original historical Turkic texts. These texts are widely accepted to have been produced over a timeframe extending from the 9th to the end of the 14th century. This rich corpus allows researchers to identify various issues in historical texts that remain unclear regarding origin, structure, function, pragmatics, and meaning that continue to preoccupy the field of Turkology.

* Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/Türkiye, gundoganalpay@gmail.com, ORCID: 0000 0002 5336 0427

A survey of textual publications from Old Turkic literature reveals inconsistencies in the translation of sentences containing the *qoşa* form, and the function word itself is not included in the grammar studies related to the period. Although the *qoşa* form can be detected in other historical or contemporary periods of Turkic, which follows the Old Uyghur Turkic period, its absence in Old Uyghur literature shows that the form's examples in some periods of historical Turkic have been overlooked.

In this study, an attempt was made to reveal in detail the categorial values and grammaticalization process of the *qoşa* form, which has been neglected in the literature, in line with the examples that could be identified. As a result, it has been proposed that the *qoşa* form, which has limited examples in the *Totenbuch*, *Abitaki* texts, and *Berliner Turfantexte XIII*, should be included in the Old Uyghur function words inventory with the meaning of 'along with, with'. In addition, it has been suggested that the *qoşa* is a vocabulary element that can be used to date Old Uyghur texts.

Keywords: Old Uyghur, grammaticalization, function words, postposition, *qoşa*

Giriş

İstinsah tarihleri XVII-XVIII. yüzyıllara tekabül eden bazı Budist çevre metinleri hariç tutulduğunda Uygurlardan kalan ve ekseri Manihaist ve Budist çevreye ait olan Türkçe metinlerin, genellikle IX. yüzyılın başı ile XIV. yüzyılın sonlarını kapsayan geniş bir zaman diliminde ortaya çıktığı kabul edilmektedir.¹ Bu geniş zaman dilimi içinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkileşimde bulunduğu çeşitli kültür çevrelerinden de beslenen tercüme, uyarlama veya özgün nitelikli pek çok tarihî Türkçe metin, oldukça zengin bir edebiyat meydana getirmektedir. Bununla birlikte söz konusu zengin dil malzemesi, Türklük bilimini meşgul eden birtakım hususları da beraberinde getirmektedir. Bu hususlardan biri, ilgili alan yazınındaki metinlerin tarihlendirilmesi hatta tarihlendirilmesinde kullanılacak ölçütlerin saptanmasıdır. Bahsi geçen zengin dil malzemesi içinde özellikle kolofon kaydı yer almayan metinler, tarihlendirilme bakımından diğerlerine kıyasla sorun teşkil etmeye devam etmektedir. Alan yazınında sözü edilen metinlerin tarihlendirilmesinde başvuru en önemli metot tarih kaydı yer almayan metinlerin tarihi kesin olarak bilinen metinlerin yazım, ses ve şekil özellikleriyle mukayese edilmesi; buradan hareketle metinler arasında öncelik ya da sonralık ilgisinin kurulmasıdır.² Buna ek olarak söz varlığı da tarihî metinleri tasnif etmeye ve tarihlendirmeye imkân sağlamaktadır. Bunun en belirgin örneğini, İslami devre metinlerinde olduğu gibi kültürel bakımdan köklü kırılmaların

1 Eski Uygur Türkçesi metinlerinin özellikle eskicil dil özellikleri sergileyen ve kolofon kaydı bulunmayanlarının tarihlendirilmesi, Türklük bilimi alan yazınında sorun teşkil etmeye devam etmektedir. Bu husus Eski Uygur Edebiyatının başlangıç tarihinin tayin edilmesinin önünde de engel oluşturmaktadır. Bu noktada genellikle IX. yüzyıla işaret edilse de kimi araştırmacıların Eski Uygur Edebiyatının başlangıcını VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirdikleri görülmektedir. Bozkır Uygur Kağanlığının 840 yılında dağıldığı düşünüldüğünde bu varsayım tarihi bakımdan izaha muhtaç hâle gelmektedir. Tamamı Manihaist çevrede yazılmış olan bu en eski Uygur Türkçesi metinlerinin Türk Kağanlığı yazıtlarıyla hemen hemen aynı dillik özellikler göstermesine dayanarak araştırmacılar sözü edilen metinlerin Uygurların Tarım Havzasına göçünden önce Ötüken'de yazdıklarını ardından Tarım Havzasına taşındıklarını düşünmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şinasi Tekin, *Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller – Vezinler)*. I-II, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965; Lary Clark, "The Manichean Turkic Poethi-Book", *Altorientalische Forschungen*, 9, (1982), s. 159; Ferruh Ağca, *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*, TDK Yayınları, Ankara 2021, s. 313-321.

2 Ferruh Ağca, "Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilişi ile İlgili Tespitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21/1, (2014), s. 3.

yaşandığı ve böylelikle medeniyet dairelerindeki değişmelerin vuku bulduğu devir metinleri sunar. Ayrıca dil içi değişmeleri takip etmeye imkân sağlayan, birtakım dilsel süreçlerin ürünü olan kimi sözlüksel birimler de bu konuda çıkarımda bulunmaya olanak tanımaktadır.

Türklük bilimini meşgul eden bir diğer mesele; sözcük türlerinin tasnifi ve kategorik olarak her bir sözcük türünün tanımı, hatta sözlüksel birimlerin birbirleriyle kurdukları öbek yapıların tanımlanması ve analiz edilmesidir. Bu meseleler aynı zamanda Türkçe gramerin temel tartışma konularından da biridir. Bu konuda farklı tutumlar olsa da Türkçe için genel kanı; ad (isim), eylem (fiil), önad (sıfat), belirteç (zarf), adıl (zamir), ilgeç (edat), bağlaç ve ünlem şeklinde sekiz farklı sözcük kategorisinin olduğu yönündedir. Bahsi geçen bu tasnif, Dionysius Thrax'ın *Τέχνη Γραμματική* (Gramer Sanatı) adlı eserinde Grek dilbilgisi üzerine ortaya koyduğu sözcüksel tasnife dayanmaktadır.³ Antik Yunan dili ile Latincenin devamı sayılan çağdaş Latin kökenli diller üzerine ortaya konan dilbilgisi çalışmaları vasıtasıyla Türkçeye de uyarlanan bu tasnif, çeşitli bakımlardan tartışılrsa da günümüzde genel kabul olarak pek çok çalışmada mevcudiyetini devam ettirmektedir.⁴

Buna ek olarak Türkçe sözlüksel unsurları, morfo-sentaktik ya da pragmatik özellikleri bakımından bir tasnife tabi tutmak da mümkündür. Bu da Türkçede sözlük birimlere işlev atfetmek, meseleyi sözcüğün dilsel ifadedeki diğer sözcüklerle ya da bağlamla olan ilişkisine dayandırmak anlamına gelmektedir. Bu bakımdan sözcükler, dilbilgisel sözcükler (grammatical words) olarak da ifade edilen “işlev sözcükleri” (function words) ile bağımsız, anlamlı ve açık sınıf sözlüksel birimler olarak tarif edilen “içerik sözcükleri” (content words) şeklinde iki gruba ayrılabilir.⁵ Greenbaum'a göre; Fries, İngilizcede kimi sıfat ve zarfların işlev sözcüğü olarak değerlendirilebileceğine işaret etmekle birlikte geleneksel sınıflamayla isim, fiil, sıfat ve zarfların içerik sözcüğü kategorisinde yer alması gerektiğini belirtmektedir.⁶ Bu doğrultuda İngilizcede zamir, edat, bağlaç, ünlemler ile kimi sıfat ve zarfların ise işlev sözcüğü kategorisinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Türkçe içinse edatların, bağlaçların, zamirlerin, bazı belirtme sıfatları ile zarfların işlev sözcüğü olarak görev aldıklarını söylemek mümkündür.

3 Thomas Davidson, *The grammar of Dionysios Thrax*, St. Louis, Mo., Studley 1874, p. 8-16.

4 Karahan, zarf terimini ve kapsamını tartıştığı “Terimlerde Kapsam Sorunu: “Zarf” Örneği” başlıklı çalışmasında Türkiye'deki gramercilik anlayışında meydana gelen temel bir kırılmaya da dikkat çekmiştir. Onun belirttiğine göre; Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kavaid-i Osmaniyye* adlı eserinin Arap gramer geleneğinin etkisinde olması sebebiyle, *Türkçe Sarf ve Nahiv* adlı eserini Avrupa gramer metoduna göre kaleme almış, böylece Türkiye'de önceleri Arap gramercilik geleneğine göre yazılan dilbilgisi çalışmaları bu defa Fransız gramercilik anlayışını yansıtan bir vaziyete bürünmüştür. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Leyla Karahan, “Terimlerde Kapsam Sorunu: “Zarf” Örneği”, *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Bursa 2014, s. 931-937.

5 Greenbaum'un aktardığına göre; İngilizce özelinde sözcük kategorilerini içerik ve işlev sözcükleri olarak ikili şekilde tasnif eden ilk araştırmacı olma niteliği taşıyan Fries, *content words* ‘içerik sözcüğü’ terimi yerine *form class* terimini kullanmayı tercih etmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sidney Greenbaum, “C.C. Fries’ Signals Model of English Grammar”, *Toward An Understanding of Language*, eds. Peter H. Fries and Nancy M. Fries, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 1985, s. 85-104.

6 *Age.*, s. 92.

Bununla beraber dillerde içerik ve işlev sözcükleri olarak adlandırılan sözlüksel ve dilbilgisel kategorilerin yanı sıra ne sözlüksel ne dilbilgisel olarak tarif edilebilen kimi unsurlar karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple bazı dil birimlerinin kategorik olarak sözcük ile dilbilgisel unsur arasında yer aldığı, yarı sözlüksel ve yarı dilbilgisel kategorilerin niteliklerini taşıdığı, bu açıdan ayrı birer kategori meydana getirdiği kabul edilmektedir.⁷ Meillet bu yarı dilbilgisel kategorileri, içerik sözcüğünün kademeli olarak işlev sözcüğüne dönüşmesi sürecinde meydana gelen ara bir sözcük sınıfı olarak görmekte ve “mots accessoires” şeklinde tanımlamaktadır.⁸

Yukarıdaki sözcük kategorilerine yönelik paragraf göz önünde bulundurulduğunda ad ya da eylem dışındaki bir dilsel birime, sözlüksel bir değer yükleyebilme veya olası sözcük kategorisine dair bir hükümde bulunabilmenin ne derece karmaşık bir hâl alabileceği görülecektir. Bu çerçevede bilhassa adlar, söz dizimindeki işlev değiştirimine yatkınlık ve tür geçişkenliği bakımından öne çıkmaktadır. Bu sebeple Eski Uygur Türkçesi devrinde karşımıza çıkan *koşa* şeklindeki sözlüksel birimin, ilgili devre metinlerinde yer aldığı cümlelerdeki sıfat-zarf-edat-bağlaç doğrultusundaki çeşitli kullanımlarına binaen çalışmanın başlığında zarf, edat ya da bağlaç terimlerinin kullanılmasından kaçınılmış, bu terimler yerine bahsi geçen sözcük kategorilerini de kapsayan “işlev sözcüğü” ifadesi tercih edilmiştir.

Buna nispetle işlev sözcüğü teriminin çatısı altında değerlendirilen sıfat, zarf, edat ve bağlaç görevindeki müstakil sözcükler, özellikle dilbilgiselleşme süreci bağlamında ele alındığında bahsi geçen sözcük türleri arasındaki geçişkenliği gözler önüne sermektedir. Genel olarak dillerde dilbilgiselleşme örneklerine bakıldığında, bazı sözlüksel birimlerin yakın ilişkide olduğu bir dizi sözcük kategorisi meydana getirdikleri görülecektir. Konu üzerine eldeki çalışmalarda dilbilgiselleşme örneklerinin fiil şekillerinin yardımcı fiillere ya da zaman işaretleyicilerine, edatların bağlaçlara veya hâl eklerine, cinsiyet adlarının gramatikal cinsiyetlere, konum bildiren fiillerin (positional verbs) kopulaya, işaret ya da kişi zamirlerinin ilgi yancümle işaretleyicilerine veya tanımlıklara dönüşmesi gibi morfolojik unsurları ve değişmeleri ihtiva ettiği söylenebilir.⁹ Nitekim dilbilgiselleşmenin en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilen ve sözlüksel birimden bağımlı biçimbirime doğru seyreden süreçte büyük kategorilerin biçim ve söz dizimi özelliklerinde meydana gelen birtakım kayıpları ifade eden kategorisizleşme (decategorialization), tam olarak bu duruma karşılık gelmektedir.¹⁰ Bunun yanında kategorisizleşme büyük kategoriler sınıfına ait olan ad ve eylemlerin; önce zamir, sıfat ve zarflar gibi ara kategoriye ardından edat, bağlaç, yardımcı fiil ve ünlemler gibi küçük kategorilere gelişmesi şeklinde de ele alınmaktadır.¹¹

7 Norbert Corver – Henk van Riemsdijk, *Semi-lexical Categories: The Function of Content Words and the Content of Function Words*, Mouton de Gruyter, Berlin 2001.

8 Christian Lehmann, *Thoughts on Grammaticalization (Second, Revised Edition)*, Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt Nr. 9, Erfurt 2002, p. 16.

9 Lyle Campbell, *Historical Linguistics: An Introduction*, MIT Press, Cambridge 1999, p. 239-240.

10 Paul Hopper – Elizabeth Closs Traugott, *Grammaticalization (Second Edition)*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, p. 107.

11 Faruk Gökçe, *Grammerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, s. 34.; Meltem Can, “Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 26, (2017), s. 37-67.

Bu da devre metinlerinde çalışmaya konu olan *koşa* sözlüksel birimindeki işlev ve anlam çeşitliliğini açıklar niteliktedir.

Benzer şekilde Ağca da Türkçede herhangi bir ekle genişlememiş olan formların dışındaki işlev sözcükleri arasında semantik ve yapısal bakımdan bir ilginin olduğuna; sözcük türleri arasında zarf, edat ve bağlaç şeklindeki üç türün ayrı bir küme meydana getirdiğine, kategorisizleşme terimini kullanmadan dikkat çekmektedir. Zarf, edat ve bağlaç olarak ifade ettiği üç sözcük türü arasında yakın bir ilginin olduğuna değinen Ağca'ya göre, bu sözcük türleri arasındaki ilişkinin formüle edilmiş şekli aşağıdaki gibidir:¹²

- a) fiil + zarf-fiil ekleri → zarf → edat → bağlaç
 b) isim + durum ekleri → zarf ↔ edat ↔ bağlaç

Bu çerçevede Eski Türkçe alan yazınında zarf (adverb), zarflık (adverbial), bağlaç ya da edat (postposition/particle) olarak nitelendirilen pek çok sözlüksel birimler mevcuttur. Bunlar sayı ve çeşit itibariyle fazla oldukları için burada örnek mahiyetinde bahsi geçen türden sözlüksel birimlere tek tek yer verilmemiştir. *koşa* sözlüksel biriminin yapısı, benzer türetime sahip ve zarf olarak tarif edilen pek çok formula özdeşleşmektedir. Eski Türkçe alan yazınında doğrudan zarf olarak nitelendirilebilecek sözlüksel birim sayısı sınırlı iken, türemiş ya da türetim sonucu kategori değiştirmiş örnek sayısı oldukça fazladır. Bu devre metinlerinde zarf kategorisine ait sözlüksel birimlerin genellikle fiil kök ya da gövdelerine zarf-fiil bağımlı biçimbirimlerinin eklenmesi yoluyla meydana getirildikleri görülmektedir. Bu işlevde bilhassa {-I}, {-(y) U} ve {-A} ünlü zarf-fiil eklerinden yararlanılmaktadır. Buna ek olarak ad türevlerinden ya da bağımsız etimolojiye dirençli bazı formlardan da çeşitli zarf türünden sözlüksel birimlerin türetildiği bilinmektedir.¹³ Erdal; {+IA}, {+DI}, {+dXn}, {(X)n} gibi bağımlı biçimbirimlerin bu görevde kullanıldığına işaret etmektedir.¹⁴

Runik harfli yazıtlar ve Eski Uygur Türkçesi üzerine yapılan sözlük ve dilbilgisi çalışmalarına bakıldığında ilgili alan yazınında *koşa* şeklinde müstakil bir işlev sözcüğünden ne edat ne de zarf bahislerinde söz edildiği görülmektedir. Bunda sözcüğün dar ve sınırlı bir kullanım alanına sahip olması etkilidir. Yalnızca Wilkens, *koş* – ‘bağlamak, katmak, eklemek, birleştirmek, koşum vurmak, (atları arabaya) koşmak; şiir yazmak’ madde başı altında ilgili fiilin türevi olarak işlev sözcüğünün bazı örneklerine değinmektedir.¹⁵ Fakat onun sözlüksel birimi, kendinden sonra gelen fiille birlikte değerlendirerek bir öbek yapı şeklinde algıladığı, böylelikle ilgili yapıyı bir fiil eş dizimi olarak tayin ettiği anlaşılmaktadır. Benzer bir durum sözlüksel birimin geçtiği ifadelerin

12 Ferruh Ağca, “Kutadgu Bilig’de “ara ... ara(la) ...” Bağlacı Üzerine”, *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı (26-28 Eylül 2019)*, TDK Yayınları, Ankara 2020, s. 59-60.

13 Kenan Azılı, “Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: ärtä”, *Dil Araştırmaları*, 28, (2021), s. 95.

14 Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Brill Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston 2004, p. 330-331.

15 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü*, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe), Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.), Göttingen 2021, p. 396.

aktarıldığı metin neşirlerinde de kimi zaman görülmektedir. Bunlar yukarıda değinildiği üzere Eski Türkçe devrinde sözlüksel birimlerin birbirleriyle kurdukları öbek yapıların tanımlanması ve analiz edilmesindeki zorluklara ve bunun neticesinde meydana gelen aslına uygun olmayan çıkarımlara örnek teşkil etmektedir. Bu çalışmada bir işlev sözcüğü olarak *koşa* sözlüksel birimi, tarihi Türk dili alanlarındaki sınırlı sayıdaki birkaç örnek ışığında ele alınmış ve sözcüğün geleneksel tabirle sıfat, zarf, bağlaç veya edat şeklindeki işlevleri dilbilgiselleşme sürecinin safhaları olarak değerlendirilmiştir.

Kelimenin Yapısı

Eski Türkçe devrinde {-I}, {(y)U} ve {-A} ünlü zarf-fiil eklerinden birini üzerine alarak meydana getirilmiş birtakım işlev sözcükleri karşımıza çıkmaktadır. Alan yazınında zarf ya da edat kategorisine dâhil edilen bu sözcükler, tanıklanmış veya varsayımsal bir fiil kök ya da gövdesine sözü edilen ünlü zarf-fiil eklerinden birinin kaynaşması sonucu oluşan kalıcı sözlüksel birimleri ifade etmektedir. Sözü edilen bağımlı biçimbirimin alomorflarının, fiil kök veya gövdeleri üzerine gelerek birtakım kalıcı adlar türetme işlevine de sahip olması, kimi çalışmalarda bahsi geçen biçimbirimlerin addan ad yapım eki şeklinde değerlendirilmesine de neden olmuştur. Ancak {-I}, {(y)U} ve {-A} bağımlı biçimbirimlerini zarf-fiil olarak değerlendirmek uygun olacaktır.

Eski Türkçe devrinde bu gibi sözlüksel birimlerden bazıları şöyledir: *kod-ı* ‘aşağıya, – dAn aşağı’; *tak-ı* ‘dahi, daha, henüz, ve’; *arıt-ı* ‘hiç, asla, bütünüyle’; *tüket-i* ‘tamamıyla, bütünüyle’; *ud-u* ‘ve, sonra, takip ederek’; *amr-u* ‘daimi, devamlı’; *akur-u* ~ *akr-u* ‘yavaşça’; *yakur-u* ~ *yakr-u* ‘yakın’; *yaşur-u* ~ *yaşr-u* ‘gizlice’; *aşn-u* ‘önce, – dAn önce, önceki, önceden’; *yantur-u* ‘tekrar, geri’; *başlay-u* ‘ilk olarak, başlangıçta, – dAn itibaren’; *ör-ü* ‘yukarı, yukarı doğru’; *ötür-ü* ‘sonra, – dAn sonra, bunun üzerine’; *keñür-ü* ‘genişçe, açıkça, etraflıca’; *bütür-ü* ‘tamamıyla, bütünüyle’; *ikiley-ü* ‘tekrar’; *yan-a* ‘yine, tekrar, yeniden, ve’; *bas-a* ‘sonra, – dAn sonra’; *kat-a* ‘kez, defa’; *oz-a* ‘önce, – dAn önce’; *yap-a* ‘bütün, bütünüyle, büsbütün, hep’; *büt-e* ‘çok, pek çok’; *üz-e* ‘üzerine, üzerinde, ile vasıtasıyla’.¹⁶

Buna benzer şekilde çalışmaya konu olan *koşa* sözlüksel birimi de Eski Türkçe devri metinlerinde tanıklanan *koş* – ‘bağlamak, katmak, eklemek, birleştirmek, koşum vurmak, (atları arabaya) koşmak; şiir yazmak’¹⁷ fiili üzerine {-A} ünlü zarf-fiil bağımlı biçimbiriminin eklenmesi sonucu meydana gelmektedir.¹⁸ Clauson sözcüğün türünü “gerund” olarak tarif etmekle birlikte

16 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, p. 671.; Annemarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara 1988; Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic.*; Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2012.

17 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirischen: Altuirisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcannın El Sözlüğü*, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe), p. 396.

18 Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1967, p. 551; Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte Zweiter Band*,

ad ve zarf olarak kullanılabildiğini de eklemektedir.¹⁹ Nadelyaev ve diğerlerine göre Eski Türkçe alan yazınında *koşa* formu, ‘çift, ikili, iki kat, çifter çifter’ vb. anlamlarına da gelmektedir.²⁰

Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde tanıklanabilen *koşa* sözlüksel birimi, *koş-a* şeklinde ünlü zarf-fiil biçimbirimiyle çekimlenerek dilbilgiselleşme sürecine dâhil olmuş ve diğer tarihî devre metinlerinden farklı olarak yeni bir kategori değişimine uğramıştır.

Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Karşımıza Çıkan Örnekler

Sözlüksel birimle ilgili Eski Uygur Türkçesi devri metinlerinde sınırlı sayıda örnek karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerin çoğunluğuna *Totenbuch* (Naropa’nın Ölüm Kitabı)’da tanıklık edilmekle birlikte yalnızca birer örneği de alan yazında *Abitaki* metinleri olarak ifade edilen metinlerde ve *Berliner Turfantexte XIII*’te *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra* adıyla yer alan *Altun Yaruk Sudur*’dan günahların kefareti üzerine V. bölümden kopyalanan şiir formulu bir fragmanda görülmektedir. Bu metinlerin geç dönem Uygurca metinlerden olduklarını vurgulamak yerinde olacaktır.²¹

Aşağıda yer alan örneklere bakıldığında işlev sözcüğünün bir dizi farklı kullanımının olduğu görülmektedir. Örneğin *UTot.*’tan alınan (i) numaralı örnek cümlede işlev sözcüğünün *iki törlüg yeväglär+ig* şeklinde belirtme hâli ekini üzerine almış bir ad öbeğiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Ancak (ii) numaralı örnek cümlede form yalın hâldeki bir ad öbeğiyle kullanıma girmektedir. Chomsky’nin Yönetim Bağlama Kuramına göre yönetim alanı oluşturan dilbilgisel unsurlardan biri de edatlardır. Edat öbeğinde öbeğin başı edattır ve yönetici olarak öbeği meydana getiren diğer unsurlara “durum” ve “rol” yükleyebilmektedir.²² Buna göre *koşa* formunun, Eski Uygur Türkçesinde “[2] yalın hâl; belirtme hâli” şeklinde bir istem değerine sahip olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca (iii) ve (iv) numaralı örnek cümlelerde formun bir terim ya da kavramı karşılamak üzere eksiltmeli (ellipsis) bir kullanımının olduğu sezilmektedir. Zieme ve Kara’nın çalışmasında ifadeye “Zusammen-Verwirklichen ‘(zihnî veya bir ritüel bağlamında) birlikte gerçekleştirmek’” karşılığını vermeleri bunu doğrular niteliktedir.²³

Mouton&Co, s’ – Gravenhage 1960, p. 638; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, p. 671.

19 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, p. 671.

20 Vladimir Mikhailovich Nadelyaev et al, *Drevnetyurkskiy slovar*, İzdatel’stvo Nauka, Leningrad 1969, p. 460.

21 Eski Uygurca *Totenbuch*’un kolofon kaydında yer alan ibarelere göre metin, Tibetçeden 1350 yılının yaz aylarında Eski Uygur Türkçesine çevrilmiştir. *Abitaki* metinlerinin ise IX. yüzyıl ile XIV. yüzyıla kadar geniş bir zaman diliminde ortaya çıktığı görülmektedir. *Berliner Turfantexte XIII*’te *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra* adıyla yer alan *Altun Yaruk Sudur*’dan günahların kefareti üzerine V. bölüme ait şiir formundaki bir fragman ise Zieme’nin belirttiğine göre XIV. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Johan Elverskog, *Budist Uygur Edebiyatı*, çev. Mustafa Ağca ve Dilek Uzunkaya, TDK Yayınları, Ankara 2020, s. 152; Tümer Karaayak, *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı (Giriş-Metin Aktarma-Açıklamalar-Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara 2021, s. 25; Peter Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren Schriften zur Geschichte und Kultur des Alien Orients Berliner Turfantexte XIII*, Akademie-Verlag, Berlin 1985, s. 87.

22 Nadir Engin Uzun, *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual, İstanbul 2000, s. 138.

23 George Kara – Peter Zieme, *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier*

(i) *üç törlüg tanuklamaklar ärsär tugmak ölmäklig añdırabavta iki törlüg yevägläriḡ kooşa bışırınup tanuklamak tültäki añdırabavta yelvi ätöz yaruk yaşuk bo ikägü üzä tanuklamak [ara] bolmaklık añdırabavta añdırabav bilmäk üzä tanuklamak ärür* ‘Üç türlü şahitlik etme ise [şöyledir:] ‘Doğum ve ölüm anırabav’ında iki türlü teçhizatla birlikte kemäle erip şahitlik etmek. Rüyadaki anırabav’da tılsımlı beden ve aydınlık₂ bu ikisi aracılığıyla şahitlik etmek ve ara durum anırabav’ında anırabav’ı bilmek vasıtasıyla şahitlik etmektir.’ (UTot. 54 16/22).²⁴

(ii) *änilki öz tözi üngülük yañ ärsär dandırata äd nom sanınça yogun yinçgä sıñmıštä kin yaruk yaşuk kooşa bışırınmaklıḡ ätöz oğgurak yaruyur.* ‘Tantralara göre, ilki yani kendi özüne dönüşme (Skr. svabhāva) biçimi şöyledir; madde ve maneviyatta olduğu gibi kaba ve incenin (birbirinde) yok olmasının ardından aydınlık₂ ile (birlikte) meditasyon hâlindeki vücut açıkça parlar.’ (UTot. 56 31/34).²⁵

(iii) *kooşa bışırınmaklıḡda ymä iki törlüg bolur.* ‘[bir şey ile] birlikte olgunlaşma da iki türdür.’ (UTot. 56-58 34/35).²⁶

(iv) [...] *kooşa bışırunguluk nomta...* ‘[...bir şey ile] birlikte olgunlaştıracak öğretide...’ (Abit. 72 143).²⁷

Buna ek olarak *Berliner Turfantexte XIII*’te *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra* adıyla yer alan *Altun Yaruk Sudur*’dan günahların kefareti üzerine V. bölümde bahsi geçen sözlüksel birime örnek teşkil edecek şiir formulu bir metin parçası karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu metin parçasının hem şiir formunda olması hem de metnin genelinde olduğu gibi ilgili sözlüksel birimin hemen önünde ve ardında yer alan sözcüklerde sorun teşkil edecek seviyede eksiklikler bulunması bahsi geçen metin parçasının anlaşılmasını güçleştirmektedir. Buna rağmen metin parçası hem açık sözcük kategorisindeki kök fiilinin hem de *koşa* ‘ile, ile birlikte’ işlev sözcüğünün bir arada tanıklanması bakımından önem arz etmektedir.

tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109), Akademi Kiadó, Budapest 1978, p. 59.

24 Zieme ve Kara çalışmasında ifadeyi şöyle aktarmaktadır: “Was die dreierlei Bezeugungen betrifft, so sind es die Bezeugung, in der man in der Zwischenexistenz des Geborenwerdens und Sterbens die zweierlei Ausrüstungen zusammen verwirklicht, die Bezeugung in der Zwischenexistenz des Traumes durch diese beiden, den Zauberkörper und das Licht (Hend.), die Bezeugung durch das Erkennen der Zwischenexistenz in der Zwischenexistenz des Zwischen-Seins.” Ayrıntılı bilgi için bk. *Age.*, s. 55.

25 Zieme ve Kara çalışmasında ifadeyi şöyle aktarmaktadır: “Was erstens die Weise, durch welche das Wesen emporkommt, betrifft, so erstrahlt nach den Tantras besonders der Körper, mit dem man Materie und Dharma dem Maß entsprechend, nachdem Grobes und Feines versunken sind, glänzend (Hend.) zusammen verwirklicht.” Ayrıntılı bilgi için bk. *Age.*, s. 57.

26 Zieme ve Kara çalışmasında ifadeyi şöyle aktarmaktadır: “Auch im Zusammen-Verwirklichen gibt es zwei Arten: lehrhaft und lehrlos.” Ayrıntılı bilgi için bk. *Age.*, s. 59.

27 Karaayak çalışmasında ifadeyi şöyle aktarmaktadır: “...iki katına çıkararak öğreneceği öğretide...” Ayrıntılı bilgi için bk. Tümer Karaayak, *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı (Giriş-Metin Aktarma-Açıklamalar-Dizin)*, s. 234.

(v) *kopda kötrülmiş .../ koog täñinçä p.../ korka yıçanu kiki sişi mürkimni b[...]*
/ kooş[a] bol[...] ötüngüçiniñ sözünä kirip / *al[tun öñlüg] [no]m eligi sudurlug*
tamgag[] / ağı[zınta] tutup [s]özlägükä bolzun tep [] / ağı[ır] üçün kılınçlıg kök titig []
/ [anı üçün] kooşa täğintim bo şloklarıg/ ‘Her şeyden yüce.../ toz zerreleri sayısınca
p.../ korkan (ve) imtina eden Kiki Sişi cehaletimi b[ilmeme rağmen] / (bir kimse)
ile birlikte ol[...] ricacının sözüne uyararak / altın renkli kitapların kralı (adlı) Sūtranın
 [Altın Yaruk] baskısının ezberlenip okunması maksadıyla / amelin soluk çamurunun
 değerli olması sebebiyle / bu dizeleri bir araya getirdim.’ (BT XIII. 93/94 A34-41).

Bunlara ek olarak Wilkens, Eski Uygur Türkçesi devrinde *koşa* sözcüğünün *işlät* – fiiliyle birlikte kullanıldığı bir örneğin varlığına işaret etmektedir.²⁸ Bu örnekte sözü edilen ifadenin anlamı ‘(bir şey/kimse) ile birlikte uygulamak’ şeklinde olmalıdır. Wilkens’in işlev sözcüğüne yönelik bu tekil örneği, formun tanıklandığı diğer ifadelerle kıyaslandığında dikkate değer bir farklılık sunmaktadır. İşlev sözcüğünün tanıklandığı neredeyse tüm örneklerde formun *bışrun* – fiiliyle yan yana kullanıldığı ve sözdizimsel olarak *bışrun* – fiilinin tamlayıcı ögesini meydana getirdiği görülmektedir. Bu da sözcükler arasında rastgele bir araya gelmeden öte görece bir kalıpsallığın (formulaic) olduğunu sezdirmektedir. Bu sebeple olsa gerek Zieme ve Kara çalışmasında (111) numaralı ifadeye “Zusammen-Verwirklichen ‘(zihnî veya bir ritüel bağlamında) birlikte gerçekleştirmek’” karşılığını vermişlerdir. Bu durum sözü edilen yapılarda mütercimden kaynaklı özel bir tercihin varlığını ya da Eski Uygurca metinlere kaynaklık eden orijinal metinlerin dilinden Eski Uygurca metne bir tür kopya unsurun olabileceğini akla getirmektedir. Fakat *BT XIII*’teki örnek ile Wilkens’in çalışmasında yer alan örnek, sözcüğün kalıp bir ifadeden öte kısmen işlek bir kullanıma sahip olduğuna işaret etmektedir. Sözcüğün *işlät* – ve **bol* – fiilleriyle nispeten işlek bir kullanıma sahip olduğunun sezilmesini bir yana bırakarak diğer ifadelerdeki görece kalıpsallığa odaklanılsa dahi mevcut durum işlev sözcüğündeki dilbilgiselleşme sonucu kategori değiştirme olgusunun önünde herhangi bir engel teşkil etmemektedir. Çünkü sözlüksel birimin aşağıda görüleceği üzere diğer tarihî devre metinlerinde dilbilgiselleşme sürecinin bir önceki safhası olan ara kategori unsuru olarak; çağdaş Türk lehçeleri ile Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise dilbilgiselleşmenin nihai aşaması olan küçük kategori unsuru olarak karşımıza çıkması, var olan kategori değişiminin açık bir göstergesidir.

Diğer Tarihî ve Çağdaş Türk Dili Alanlarındaki Tanıklar

Sözlüksel birimin İslamiyet öncesi devre metinlerine kıyasla İslami devre metinlerinde daha yaygın bir kullanıma sahip olduğunu ileri sürmek mümkündür. Clauson, *EDPT*’de ilgili işlev sözcüğünün tanıklandığı ilk örnekleri Karahanlı Türkçesi devri metni olan *DLT*’den vermektedir. Bu durum aynıyla *DTS* için de geçerlidir. Räsänen, *VEWT*’de sözcüğün kökü olan *koş* – fiiline

28 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch* / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe), p. 396.

madde başı olarak yer verse de *koşa* şeklindeki bir türevinden bahsetmemektedir.²⁹ Buradan hareketle *koşa* formunun tarihî Türk dilinin kimi alanlarındaki tanıklıklarının gözden kaçırıldığı anlaşılmaktadır.

DLT de formun karşımıza çıktığı iki örnek cümle şöyledir:

(vi) *anası tewlüg yuwka yapar oglı tétig koşa kapar* ‘Anne çocuğa hile yaparak (ekmeği) ince pişirir; çocuk da zekidir onları çifter çifter kapar.’ (DLT. 362 458).

(vii) *kutlugka koşa yagar* ‘Talihli adama devlet (şansı) çifter çifter yağar.’ (DLT. 376 470).

Türk dilinin devirlerini, doğrusal olarak birbirinin peşi sıra devam eden bir çizgi hâlinde tasarlayan varsayıma göre Harezmi-Kıpçak Türkçesi devri, Karahanlı Türkçesi devrini takip etmektedir. Aşağıdaki örnek cümlelerde görüleceği üzere bu devre metinlerinden kabul edilen *ME*’de ve *MN*’de *koşa* formu tanıklanmaktadır. Hem Karahanlı Türkçesi devri hem de Harezmi-Kıpçak Türkçesi devri örneklerinde *koşa* formu zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Yalnızca *MN*’de yer alan bir örnekte formun ‘çift’ anlamıyla sıfat işlevine tanıklık edilmektedir.

(viii) *cüft kıldı sözni koş koş sözledi, koşa koşa kıldı sözni* ‘Eş kıldı sözü, peş peşe söyledi, tekrar tekrar söyledi.’ (ME. 39 46/3).

(ix) *koşa kaşında yüz miñ fi[t]neler bar / közüñ ahüsü arslanlarını avlar* ‘Çift kaşında yüz bin fitne var; gözünün ceylanı aslanları avlar.’ (MN. 66 271).

Ayrıca Eckmann, Çağatay Türkçesi devri metinlerinde de *koşa* formunun varlığından söz eder ve ona “çift” anlamını verir.³⁰ Çağatay Türkçesi söz varlığını ihtiva eden *DTO*’da sözlüksel birim *مشوق* *koşa* şeklinde tanıklanmakta ve Courteille tarafından birime ‘çift, eş, iki kat, atların alınlarındaki iki katlı kıvrım’ karşılıkları verildiği görülmektedir.³¹

İslami devre metinlerine bakıldığında işlev sözcüğünün sıfat ya da zarf işleviyle kullanıma girdiği görülmektedir. Bu durum sözlüksel birimin Eski Uygur Türkçesindeki kullanımlarıyla kıyaslandığında işlevsel bakımdan farklı bir yapı meydana getirdiğini göstermektedir. Courteille’nin ‘atların alınlarındaki iki katlı kıvrım’ şeklindeki tanımı ise formun bir etnografizm olarak sözlükselleştiği bir duruma işaret etmesi bakımından ayrı bir önem arz etmektedir.

Bunlara ek olarak İslami devre metinlerindeki kullanımlarının dışında *koşa* formunun dilbilgiselleşme derecesindeki değişimi gösterir nitelikte çağdaş Türk lehçelerinde yaygın bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir. Doğu (Karluk) grubuna dâhil edilen Özbekçe dışında

29 Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969, p. 283.

30 Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. 37.

31 Abel Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d’Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*, Imprimé par l’ordre de l’empereur à l’Imprimerie impériale, Paris 1870, p. 433.

bunların tamamının Kuzey Doğu/Kuzey Batı (Kıpçak) grubu Türk lehçeleri olduğunu belirtmekte yarar vardır.³² Alkaya, sözlüksel birimin Kazak Türkçesinde *qosa*, Kırgız Türkçesinde *košo*, Karakalpak Türkçesinde ise *qosa* şeklinde olduğunu ve ‘ile birlikte, yanı sıra’ vb. anlamlara geldiğini belirtmektedir.³³ *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*’nde madde başı olarak *qosa* şeklinde yer alan sözlüksel birime, ‘birlikte, yanında, üstelik, ilaveten, beraber’ karşılıklarının verildiği görülmektedir.³⁴ *Kırgız Sözlüğü*’nde *koş* – madde başı altında *košo* şeklinde ele alınan forma bahsi geçen sözlükte ‘beraber, hep birlikte, buna ilaveten’ karşılıkları verilmektedir.³⁵ Kasapoğlu Çengel de Kırgız Türkçesinin grameri üzerine kaleme aldığı çalışmasında basit zarf-fiil ekleri bahsinde *košo* zarfına değinmiş; sözcüğün {-A/O}, {-y} zarf-fiil biçimbirimiyle kurulduğunu belirtmiş ve ona ‘beraber’ anlamını vermiştir.³⁶ Benzer şekilde Yazıcı Ersoy da Başkurt Türkçesi grameri üzerine kaleme aldığı çalışmasının “zarf (rāwīš)” bölümünde sözlüksel birime yer vermiş ve Başkurt Türkçesinde formun *quša* şeklinde ve ‘birlikte’ anlamında olduğunu belirtmiştir.³⁷

Aşağıda yer alan örneklere bakıldığında işlev sözcüğünün Eski Uygur Türkçesi örneklerinden farklı bir dizi kullanımının olduğu görülmektedir. Örneğin Kazak, Hakas ve Şor Türkçelerindeki örneklere bakıldığında formun istem bakımından yönelme hâli ekini alan bir ad öbeği ile kullanıma girdiği görülecektir. Li, bu durumu “Bu sözcük, verme durumundaki sözcüklerden sonra getirilerek birliktelik gösterir.” şeklinde ifade etmektedir.³⁸ Bunun yanı sıra Alkaya; formun Kazak, Kırgız, Karakalpak Türkçelerinde ‘ile’ anlamına gelen {-men/-pen} takıları ya da {-menen} edatıyla beraber aynı işlevde kullanıldığını belirtmektedir.³⁹

Kaz. *Jazuwşılıq jumısqa qosa men tipti bayağıdan beri, student kezimnen bastap ğilimiy-zertew jumısimen de şuğıldanıp kelem* ‘Yazarlık çalışmalarının yanı sıra ben çok önceden beri üniversitedeki öğrencilik günlerimden itibaren ilmi araştırma ve inceleme çalışmalarıyla da meşgul olmuştum’⁴⁰

Kaz. *Oğan qosa meni de jiberdi.* ‘Onunla birlikte beni de gönderdi.’⁴¹

Kaz. *Buğan qosa, endi, qazaq jerine orıs şaruwaların endirüw arqılı patşa ükimeți men Keñes ükimeți vodvorenıye sayasatın iske qostı.* ‘Bununla birlikte Kazak topraklarına

32 Çağdaş Türk lehçelerinin ayrıntılı tasnifi için bk. Talat Tekin, “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, *Erdem*, 5/13, (1989), s. 141-168.

33 Ercan Alkaya, *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, TDK Yayınları, Ankara 2022, s. 463-464.

34 Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan, *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2019, s. 348.

35 Konstantin Kuzmiç Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 491.

36 Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 305.

37 Habibe Yazıcı Ersoy, “Baskurt Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Akçağ, Ankara 2012, s. 774.

38 Yong-Song Li, *Türk Dillerinde Son Takılar*, TDK Yayınları, Ankara 2022, s. 328.

39 Ercan Alkaya, *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, s. 464.

40 *Age.*, s. 464.

41 *Age.*, s. 463.

Rus işçilerini nüfuz ettirmekle Çarlık Rusya ve Sovyet politikası Vodvorenıye politikasını uyguladı.⁴²

Kaz. *Japıraq sañğırıqpen qosa şirip, topıraqqa siñip jerdı tñayda beretin.* ‘Yaprak, kuş pıslığıyle birlikte çürüyüp toprağa sinerek toprağı güçlendirdi.’⁴³

Krg. *Caş baldar da çoñdar menen koşo işteşet.* ‘Küçük çocuklar da büyüklerle birlikte çalışıyorlar.’⁴⁴

Klp. *Qumarttıradı, özi menen qosa seni de yoştıradı.* ‘Hayal kurar, kendisiyle birlikte sana da ilham verir.’⁴⁵

Hak. *Pu toğışha traktorlarğa hoza avtomaşinalarını dā turğızarğa kirek.* ‘Bu işe traktör ile birlikte otomobilleri de koymak gerek.’⁴⁶

Şor. *Abañnıñ malına koja ölgen alıptıñ malın kaçır par tegen.* ‘‘Babanın hayvanlarıyla birlikte, ölen alpın hayvanlarını kaçır.’’ demiş.⁴⁷

Bunlardan başka sözlüksel birim aynı işlevle Özb. *qoşa*; Sag. *qoza* ‘beraber’; Bar., Şor. *qoža*; Alt. Tel. ve Leb. *qožo* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸

Sonuç

Kademeli ve tek yönlü (unidirectionality) olarak dil içi değişmelere karşılık gelen dilbilgiselleşmeyi, en genel ifadeyle bir içerik sözcüğünün (content words) işlev sözcüğüne (function words) dönüşmesi olarak tanımlamak mümkündür. Bununla beraber dillerde içerik ve işlev sözcükleri olarak adlandırılan sözlüksel ve dilbilgisel kategorilerin yanında ne sözlüksel ne de dilbilgisel olarak tarif edilebilen kimi unsurlar karşımıza çıkmaktadır. Hâl böyle olunca dilbilgiselleşmeyi hem sözlüksel bir birimin dilbilgiselleşmesi hem de yarı dilbilgisel bir birimin daha çok dilbilgiselleşmesini açıklayan geniş kapsamlı bir süreç olarak görmek makul olacaktır. Bu tanımlama, sözü edilen sürecin ‘‘içerik sözcüğü’’ > ‘‘dilbilgisel birim’’ > ‘‘klitik’’ > ‘‘ek’’ şeklinde, tek yönlü olması gerektiğini beraberinde getirmektedir.⁴⁹ Bu durumu dilbilgiselleşme sürecinin aşamalarını gösterecek şekilde şöyle de ifade etmek mümkündür:⁵⁰

42 *Age.*, s. 464.

43 *Age.*, s. 464.

44 *Age.*, s. 464.

45 *Age.*, s. 464.

46 Yong-Song Li, *Türk Dillerinde Son Takılar*, s. 328.

47 *Age.*, s. 328.

48 Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III*, p. 551.

49 Terttu Nevalainen, ‘‘Three perspectives on grammaticalization: Lexico-grammar, corpora and historical sociolinguistics’’ *Corpus Approaches to Grammaticalization in English*, ed. Hans Lindquist, Christian Mair, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 2004, p. 5.

50 Meltem Can, ‘‘Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı’’, s. 49.

Büyük Kategori	>	Ara Kategori	>	Küçük Kategori
(Ad, Eylem)		(Zamir, Sıfat, Zarf)		(Edat, Bağlaç vb.)

Bu çerçevede Eski Uygur Türkçesi devri metinlerinde bağlama edatı işleviyle karşımıza çıkan *koşa* sözlüksel biriminin, dilbilgiselleşme sürecinin son evresi olan “küçük kategori” unsuru olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Büyük kategori unsuru olarak *koş* – ‘bağlamak, birleştirmek, bir araya getirmek’ şeklinde bir fiilin {-A} ünlü zarf-fiil bağımlı biçimbirimiyle çekimlenmesiyle dilbilgiselleşme sürecine dâhil olan sözlüksel birim Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay devri metinlerinde görülen ara kategori unsuru ‘çift, eş, iki kat, tekrar tekrar, çifter çifter vb.’ anlamlı zarf ve sıfat işlevleriyle kategori değişimine uğramıştır. Bunu işlev sözcüğünün sözü edilen devre metinlerindeki söz dizimsel sıra, öbek yapı özellikleri ve anlamındaki farklılık da doğrulamaktadır. Formun Eski Uygur Türkçesindeki hâli, günümüz Türk lehçelerindeki kullanımlarla büyük ölçüde örtüşmektedir.

Ayrıca *koşa* formunu, Eski Uygurca metinlerin tasnifi için kullanılacak bir söz varlığı unsuru olarak görmek mümkündür. Ağca, dillik ölçütlerine göre Eski Uygurca’yı *En Erken Safha, Klasik Öncesi Safha, Klasik Safha* ve *Geç Safha* olmak üzere dört evreye ayırmaktadır. Onun VII. ve VIII. Grup metinler başlıkları altında tasnif ettiği ve XIII-XIV. yüzyıllarda yazılmış metinler olarak nitelendirdiği geç dönem Uygur metinleri için ileri sürdüğü şu varsayımları kayda değerdir. Söz konusu ifadeler, çalışmaya konu olan *koşa* formu için de birtakım çıkarımlar yapmaya imkân sağlamaktadır. Ağca’ya göre;

Eski Uygurcanın dil özellikleri en fazla ilerlemiş metinleri 13-14. yüzyıllarda yazılmış olan Budist ve din dışı metinlerdir. Bu yüzyıllarda yazılmış olan metinlerin bilhassa yazım ve ses özellikleri, önceki safhalarda yazılmış olan metinlerden oldukça farklıdır. Eski Türkçe döneminin özellikleri olarak değerlendiremeyeceğimiz birtakım özellikler, bu yüzyıllarda yazılmış Eski Uygurca metinlerde görülmektedir. Dolayısıyla bazı araştırmacılar tarafından 13. ve 14. yüzyıllarda yazılmış Uygurca metinler, Eski Türkçenin parçası olarak ele alınmamışlardır.⁵¹

Buna göre; özellikle Moğol hâkimiyetinin (13. yüzyıl) ardından Eski Uygur Türkçesine tercüme edilen ya da uyarlanan metinlerin dil hususiyetleri, devrenin geri kalan metinlerinden ayrı özellikler sergilemektedir. Bu olgu araştırmacılar arasında Eski Türkçenin sınırlarının çizilmesi noktasında da farklı hipotezlerin ileri sürülmesini beraberinde getirmiştir. Nitekim Erdal, yukarıdaki durum sebebiyle “IV. Grup” olarak tasnif ettiği geç devre Uygur metinlerini, Eski Türkçe alan yazınının dışında tutmayı tercih etmiştir.⁵² Bunlardan hareketle Ağca’nın yukarıdaki varsayımı ve bahsi geçen formun yalnızca geç devre Uygur metinlerinden sayılan *Totenbuch*,

51 Ferruh Ağca, *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*, TDK Yayınları, Ankara 2021, s. 441-442.

52 Marcel Erdal, “The Chronological Classification of Old Turkish Texts”, *Central Asiatic Journal*. Vol. 23, No. 3/4, (1979), p. 157-159.

Abitaki metinleri ve *Berliner Turfantexte XIII*'te *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra* adıyla yer alan *Altun Yaruk Sudur*'dan şiir formulu bir fragmanda tanıklanması göz önüne alındığında, *koşa* 'ile, ile birlikte' işlev sözcüğünün varlığını geç dönem Eski Uygur metinleri ile diğer safha metinlerini birbirinden ayıran söz varlığı unsurlarından biri olarak düşünmek yerinde olacaktır. Eski Uygur Türkçesinin tam ve en hacimli birkaç eserinden biri olan *Altun Yaruk Sudur*'un Berlin Turfan koleksiyonundaki fragmanları ile Petersburg nüshasında *koşa* işlev sözcüğüne rastlanmazken *Berliner Turfantexte XIII*'te *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra* adıyla yer alan *Altun Yaruk Sudur*'un günahların kefareti üzerine V. bölümünden şiir formunda 14. yüzyılda kopyalandığı kabul edilen bir fragmanda *koşa* 'ile, birlikte' işlev sözcüğünün varlığı bu hipotezi desteklemektedir. Bu hususu formun tarihî Türk dilinin diğer alanlarındaki dilbilgiselleşme sürecinin önceki evrelerine ait sözlüksel birimler şeklinde tanıklanması ile sözlüksel birimin dilbilgiselleşme evresinin nihaî aşaması olan küçük kategori unsuru olarak geç dönem Eski Uygur Türkçesi devri metinlerinde tanıklanması da doğrular niteliktedir.

Runik harfli yazıtlar ve Eski Uygur Türkçesi üzerine yapılan dilbilgisi çalışmalarına bakıldığında ilgili alan yazınında *koşa* 'ile, ile birlikte' şeklinde bir işlev sözcüğünden ne edat ne de zarf bahislerinde söz edildiği görülmektedir. *Totenbuch*, *Abitaki* metinleri ve *Berliner Turfantexte XIII*'te *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra* adıyla yer alan *Altun Yaruk Sudur*'dan bir fragmanda örneklerine rastlanan *koşa* formu 'ile, ile birlikte' anlamıyla dilbilgiselleşme evresinin nihaî aşaması olan küçük kategori unsuru olarak Eski Uygur Türkçesi işlev sözcüğü envanterine dâhil edilmelidir.

KISALTMALAR

Abit. : *Abitaki* metinleri

Age : adı geçen eser

Alt. : Altay Türkçesi

Bar. : Baraba Ağzı

bk. : bakınız

BT XIII : Berliner Turfantexte XIII

DLT : *Divānu Lugāti't Türk*

DTO : *Dictionnaire Turk-Oriental*

DTS : *Drevnetyurkskiy Slovar*

EDPT : *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*

Hak. : Hakas Türkçesi

Kaz. : Kazak Türkçesi

Klp. : Karakalpak Türkçesi

Krg. : Kırgız Türkçesi

Leb. : Lebed Ağzı

ME : *Mukaddimetü'l Edeb*

MN : *Muhabbetname*

Özb. : Özbek Türkçesi

Sag. : Sagay Ağzı

Şor. : Şor Ağzı

Tel. : Teleüt Türkçesi

UTot. : *Ein Uigurisches Totenbuch*

VEWT: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*

KAYNAKÇA

- Ağca, Ferruh, “Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilişi ile İlgili Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 21/1, (2014), s. 1-14.
- Ağca, Ferruh, “Kutadgu Bilig’de “ara ... ara(la) ...” Bağlacı Üzerine”, *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı. (26-28 Eylül 2019 Ankara)*, TDK Yayınları, Ankara 2020, s. 59-70.
- Ağca, Ferruh, *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*, TDK Yayınları, Ankara 2021.
- Alkaya, Ercan, *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, TDK Yayınları, Ankara 2022.
- Azılı, Kenan, “Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: ärtä”, *Dil Araştırmaları*, 28, (2021), s. 93-104.
- Campbell, Lyle, *Historical Linguistics: An Introduction*, MIT Press, Cambridge 1999.
- Can, Meltem, “Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 26, (2017), s. 37-67.
- Clark, Lary, “The Manichean Turkic Pothi-Book”, *Altorientalische Forschungen*, 9, (1982), s. 145-218.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972.
- Corver, Norbert – Riemsdijk, Henk van, *Semi-lexical Categories: The Function of Content Words and the Content of Function Words*, Mouton de Gruyter, Berlin 2001.
- Courteille, Abel Pavet de, *Dictionnaire Turk-Oriental destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d’Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâî*, Imprimé par l’ordre de l’empereur à l’Imprimerie impériale, Paris 1870.
- Davidson, Thomas, *The Grammar of Dionysios Thrax*, St. Louis, Mo., Studley 1874.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1967.
- Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988.
- Elverskog, Johan, *Budist Uygur Edebiyatı*, çev. Mustafa Ağca ve Dilek Uzunkaya, TDK Yayınları, Ankara 2020.
- Eraslan, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2012.
- Ercilasun, Ahmet Bican – Akkoyunlu, Ziyat, *Kaşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâti’î Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 2. Bs., TDK Yayınları, Ankara 2015.
- Erdal, Marcel, “The Chronological Classification of Old Turkish Texts”, *Central Asiatic Journal*, Vol. 23, No. 3/4, (1979), p. 151-175.
- Erdal, Marcel, *A Grammar of Old Turkic*, Brill Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston 2004.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991.

- Gabain, Annemarie von, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- Gökçe, Faruk, *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013.
- Greenbaum, Sidney “C.C. Fries’ Signals Model of English Grammar”, *Toward An Understanding of Language*, eds. Peter H. Fries – Nancy M. Fries, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 1985, p. 85-104.
- Hopper, Paul – Traugott, Elizabeth Closs, *Grammaticalization* (Second Edition), Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Kara, George – Zieme, Peter, *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109)*, Akadémi Kiadó, Budapest 1978.
- Karaayak, Tümer, *Eski Uyurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı (Giriş-Metin-Aktarma-Açıklamalar-Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara 2021.
- Karahan, Leyla, “Terimlerde Kapsam Sorunu: “Zarf” Örneği”, *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı (4-7 Aralık 2013)*, Bursa 2014, s. 931-937.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya, *Kırgız Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- Koç, Kenan, Bayniyazov, Ayabek, Başkapan, Vehbi, *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2019.
- Lehmann, Christian, *Thoughts on Grammaticalization* (Second, Revised Edition), Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt Nr. 9., Erfurt 2002.
- Li, Yong-Song, *Türk Dillerinde Son Takılar*, TDK Yayınları, Ankara 2002.
- Nadelyaev, Vladimir Mikhailovich vd, *Drevnetyurkskiy slovar*, İzdatel’stvo Nauka, Leningrad 1969.
- Nevalainen, Terttu, “Three perspectives on grammaticalization: Lexico-grammar, corpora and historical sociolinguistics” *Corpus Approaches to Grammaticalization in English*, eds. Hans Lindquist – Christian Mair, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 2004.
- Radloff, Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte Zweiter Band*, Mouton&Co, s’ – Gravenhage 1960.
- Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969.
- Şimşek, Yaşar, *Hârezmî Muhabbet-nâme Giriş, İnceleme, Metin ve Aktarma, Dizin, Tıpkıbasım*, Akçağ, Ankara 2024.
- Tekin, Şinasi, *Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller – Vezinler). I-II*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965.
- Uzun, Nadir Engin, *Anaizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual, İstanbul 2000.
- Wilkens, Jens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uyurcanın El Sözlüğü*, (Eski Uyurca – Almanca – Türkçe), Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.), Göttingen 2021.
- Yazıcı Ersoy, Habibe, “Başkurt Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Akçağ, Ankara 2012, s. 749-810.
- Yudahin, Konstantin Kuzmiç, *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- Zieme, Peter, *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients Berliner Turfantexte XIII*, Akademie-Verlag, Berlin 1985.

A FUNCTION WORD IN OLD UYGHUR: *QOŞA*

Gündoğan ALPAY*

The Old Uyghur period is distinguished by a rich literary tradition, encompassing numerous translated, adapted, or original historical Turkic texts. These texts are widely accepted to have been produced over a timeframe, extending from the 9th to the end of the 14th century. As a result of this diversity of linguistic material, it is possible to come across a number of issues that can be identified in historical texts but are still vague in terms of origin, structure, function, meaning, pragmatics and so on, which preoccupy the field of Turkology.

*One of these issues is the dating of Old Uyghur texts, especially those without colophon recordings. Such texts are often dated by comparing them with other texts whose dates are known. This involves considering their phonological, morphological, and stylistic features. Vocabulary is also an important criterion in this regard. Another fundamental problem that is featured prominently in Turkology is the classification of word classes. Traditionally, there are eight word classes: noun, verb, adjective, adverb, pronoun, postposition, conjunction, and interjection. However, other classification methods (e.g., function word, content word) also exist. In this study, the word *qoşa* was evaluated under the function word category, taking into account its different functional uses in the periods of historical Turkic.*

*A survey of textual publications from the literature of Old Turkic reveals inconsistencies in the translation of sentences containing the *qoşa* form, and the function word itself is not included in the grammar studies related to the period. Although it can be detected in other historical or contemporary periods of Turkic, its absence in the literature of Old Turkic shows that the form's examples in some periods of historical Turkic have been overlooked.*

*The word *qoşa* is derived from the verb *qoş* – ‘to connect, to unite’ by adding the gerundium {-A}. Many function words with similar derivations (e.g., *kodı, takı, üze, qata, öte*) are found in Old Turkic. These words are generally considered adverbs or postpositions. The word *qoşa**

* Research Assistant Dr., Department of Turkish Language and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Manisa Celal Bayar University, Manisa / Türkiye, gundoganalpay@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5336-0427

appears in a limited number of examples, especially in late Old Uyghur texts such as *Totenbuch*. In these texts, it generally carries the meaning ‘along with, with’ and is often seen side by side with the verb *biśrun* – ‘be perfect, complement, cultivate, contemplate meditatively’. This shows that this word is partially coalesced in a certain context and along with the verb structure. But some examples show the opposite. Additionally, examples of *qoşa* can be seen in the *Abitaki* texts and *Berliner Turfantexte XIII*. In these examples, the elliptical usage is noteworthy.

The word is also found in various texts of the historical Turkic language, such as *Diwan Lugat at-Turk*, *Muqaddimat Al-Adab*, and *Muhabbat-nâma*. But in those periods, the word usually functions as an adverb and an adjective. This shows that the word is in the “intermediate category” of the grammaticalization process in the texts of that period. When it comes to contemporary Turkic dialects, the *qoşa* form continues to exist in different phonological forms (e.g., *qosa*, *hoza*, *quša*, *koja*) and is used quite widely. In Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, Khakas, Shor, and Bashkir Turkic, it generally means ‘along with, with, together’. In these dialects, the word is used together with noun phrases that have a dative suffix. All these examples demonstrate the grammaticalization process of the word *qoşa*. Especially in modern Turkic dialects, the use of the word *qoşa* with postpositions such as {-men/-pen}, {-menen} shows that this word creates a structure meaning ‘with, along with, together’.

The word *qoşa* has taken various functions such as adverb, postposition, and conjunction in different periods of historical Turkic and its contemporary Turkic dialects, and over time, through the process of grammaticalization, has become one of the “minor categories”. The process is as follows: As a major category element, the verb *qoş* – ‘to connect, to combine, to bring together’ has been included in the grammaticalization process by taking on the gerundium {-A}. The *qoşa* function word has undergone category change with adverbs and adjectives, which are “intermediate category” elements with the meanings of ‘double, equal, twice, repeatedly, double’, which are found in the texts of the Karakhanid, Khwarezm-Kypchak, and Chagatai periods. In the latest stage, the *qoşa* form, meaning ‘with, along with’, has become a “minor category” element. The *qoşa* function word is an important example in understanding the process of grammaticalization and the permeability between word classes.

In this study, an attempt was made to reveal in detail the categorical values and grammaticalization process of the *qoşa* form, which has been overlooked in the literature, in line with the examples that could be identified. As a result, it has been proposed that the *qoşa* form, which has limited examples in the *Totenbuch*, *Abitaki* texts, and *Berliner Turfantexte XIII*, should be included in the Old Uyghur function words inventory with the meaning of ‘along with, with’. In addition, it was argued that the word *qoşa* is a linguistic criterion that distinguishes late-period Old Uyghur texts from texts of other Old Uyghur periods.